

Analyzing Written Sources Related to Avicenna's School-Tomb in Esfahan

Mahdi Panjehpour¹, Behnam Pedram², Ali Shojaei Esfahani³

1. MA in architectural conservation, Faculty of Conservation, Art University of Esfahan, Iran. Email: mahdi.panjehpour63@gmail.com

2. Corresponding Author, Associate Professor, Faculty of Conservation, Art university of Esfahan, Iran. Email: b.pedram@au.ac.ir

3. Assistant professor, Faculty of Conservation, Art University of Esfahan, Iran. Email: a.shojaei@au.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article Article History: 8, March, 2025 In Revised Form: 9, September, 2025 Accepted: 22, October, 2025 Published Online: 12, January, 2026 Keywords: Esfahan, Madras of Avicenna, Alaiyeh Dome, Dardasht, Kuy-Gonbad (Kun-Gonbad).	The tomb attributed to Avicenna (Ibn Sina) in Esfahan's Dardasht neighborhood is a valuable Dailamite-era monument. It was likely once part of a larger architectural ensemble that over time lost its links to adjoining structures and now survives as an isolated domed space. Because physical evidence is limited, its study has relied chiefly on written sources spanning several centuries that directly or indirectly mention Avicenna's residence, teaching, and death. Using historical, descriptive-analytical, and comparative methods, the relationship between Sheikh al-Ra'is and Esfahan was reassessed. Pre-Safavid sources focus mainly on his biography and works, with only occasional references to the place of his death, burial, and the cities connected to his interment. Post-Safavid texts increasingly highlight the examined structure as both a madrasa and a possible burial site, yet still provide only general narrative fragments and brief notes on architectural features or later alterations. Current evidence has strengthened the plausibility of Avicenna's burial in Esfahan, though definitive attribution of his tomb to either Esfahan or Hamadan remains unresolved; both cities retain importance. The evidence, however, strongly supports identifying the building as Avicenna's madrasa in Esfahan. This view is widely accepted by most researchers, including the present authors, who emphasize its role as a significant historical and educational site associated with Sheikh al-Ra'is. The monument's transformation over time and its enduring cultural significance underscore its relevance to the historical study of Avicenna's legacy.

Cite this The Author (s): Panjehpour, M., Pedram, B., Shojaei Esfahani, A., (2025-2026). Analyzing written sources related to Avicenna's School-Tomb in Esfahan, Historical Sciences Studies, Vol.17, No 2, Serial No.40 – Autumn & Winter: (51-74)

DOI: [10.22059/jhss.2025.391690.473789](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.391690.473789)

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

The existing structure of the school-tomb attributed to Avicenna, located near the historical Goldasteh minaret, is a remnant of the oldest endowment school in Esfahan, known as Ala'ei School, dating back to the fourth century AH during the reign of Ala al-Dawlah Kakuyeh. This place is known as where Avicenna taught and was also suggested to be his possible burial site in Esfahan. Despite the numerous historical texts discussing the burial of Ibn Sina in the Kuy-Gonbad neighborhood, only two documents from the Safavid period explicitly mention "Alaiyeh Dome" as his burial place. No other document from the Daylamites to the late Qajar period has been found that directly refers to this historical-cultural building. In the late Qajar period, based on oral tradition, this building was identified as both a Madras and a burial site for Avicenna. Considering these factors, there is a pressing need to accurately recognize this unique historical and cultural site. To achieve this, an analysis of historical manuscripts and documents related to Ibn Sina and the construction of the School Tomb attributed to him in Esfahan has been organized and reviewed in three parts, based on the order of their writing. The data collected has been analyzed using historical and descriptive-analytical methods, alongside library studies. In the first part, documents concerning the biography and life of Abu-Ali Sina, along with writings from the 7th to the 14th centuries AH, are presented. The second part reviews books and articles by contemporary researchers that focus on this building. Finally, the third part includes some correspondence from the mid-1950s, which is considered to be of significant importance. It is important to note that the classification of primary sources is based solely on documents that mention Esfahan as Ibn Sina's burial place or that also consider Hamedan as a probable burial site. Ultimately, the findings of this research have been compiled and analyzed.

2. Identified Traces

This study provides a detailed examination of the identified documents regarding Avicenna's biography, teaching location, and burial site in Esfahan. The written documents reviewed in this research focus on the historical periods of the Daylamites, Seljuk, Safavid, Qajar, Pahlavi, and contemporary times. It analyzes 15 historical manuscripts and 20 books from various sources. Although historical accounts before the Safavid dynasty briefly mention his death and burial in Hamedan and Esfahan, they do not explicitly discuss the location of his residence, burial location, or the weekly lessons he held under the patronage of Ala al-Dawlah. During the reign of King Suleiman I of the Safavid dynasty, two manuscripts explicitly state that Ibn Sina's body was transferred from Hamedan to Esfahan, where he was buried in a place known as "Alaiyeh Dome." Since the late Qajar period, researchers have increasingly focused on the Ibn Sina School as the definitive site of his teaching and possible burial in Esfahan. However, recent research primarily consists of general statements about events related to this building, including intrusions, structural changes, and its various uses as a historical-cultural monument, serving as a school, tomb, Zurkhaneh, prayer hall, and warehouse.

3. Conclusions

The results of this research will be presented in two parts. The first part discusses the possible burial of Avicenna in Esfahan and the building in question. Due to varying opinions among authors from different eras regarding his burial site, it is challenging to definitively choose between Esfahan and Hamedan. However, based on the available sources and historical documents presented in this study, the likelihood of Ibn Sina being buried in Esfahan appears so stronger than before, although pinpointing the exact burial location in this city requires

further research. Both Esfahan and Hamedan hold significant value in this context. The second part, informed by recent historical documents, oral history, the city's collective memory, and various sayings among scholars and citizens of Esfahan, affirms that the function of the building in question as Avicenna's teaching venue is recognized and accepted among researchers in this field, as well as authors.

واکاوی منابع مکتوب مرتبط با مدرس - مقبره ابن سینا در اصفهان^۱

مهدی پنجه‌پور^۱، بهنام پدرام^۲، علی شجاعی اصفهانی^۳

۱. کارشناس ارشد مرمت و احیای ابنیه و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: mahdi.panjehpour63@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: b.pedram@au.ac.ir

۳. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: a.shojaei@au.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۲/۱۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۶/۱۸

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۷/۳۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱۱/۰۱

بنای مدرس - مقبره منسوب به ابن سینا، از یادگارهای عصر دیالمه در محله دردشت اصفهان است. این اثر در طول زمان پیوستگی خود را با ساختارهای همجوار از دست داده و به یک فضای گنبدخانه‌ای منفرد تبدیل شده است. بررسی منابع مکتوب نگارش شده در قرون مختلف که به محل زندگی، تدریس و مرگ ابوعلی سینا پرداخته‌اند کمک قابل قبولی در شناخت این بنا داشته است. در این راستا ارتباط ابن سینا و اصفهان از طریق روش‌های تاریخی و توصیفی-تحلیلی و نیز مطالعات مقایسه‌ای بررسی شد. بر پایه این مطالعات مشخص گردید که در منابع قبل از صفویه عمدتاً زندگینامه و آثار ابوعلی سینا مطرح شده و کاتبین به مقتضای بحث، به محل فوت، دفن و گاهاً اسامی شهرهای محل خاکسپاری او بیان داشته‌اند. در منابع بعد از صفویه، هرچند تمرکز نویسندگان بر بنای مورد پژوهش، به عنوان مدرس و مدفن احتمالی ابن سینا فزونی یافته، اما این ارائه اطلاعات همچنان محدود به بیان کلیات حوادث به وقوع پیوسته پیرامون شخصیت وی و ارائه مختصر جزئیاتی از ساختار کالبدی و تغییرات حادث شده در بنای مدرس ایشان است. با توجه به منابع در دسترس، هرچند پذیرش احتمال دفن ابو علی سینا در اصفهان بیش از پیش قوت گرفت، اما رد یا تأیید انتساب مدفن ابن سینا به هر یک از دو شهر اصفهان یا همدان امری غیرقطعی است. از طرف دیگر بر اساس دلایل و شواهد موجود، می‌توان بیان داشت که کارکرد بنای مذکور به عنوان مدرس ابو علی سینا در اصفهان، مورد قبول قاطبه پژوهشگران این عرصه قرار گرفته است.

واژه‌های کلیدی:

اصفهان، مدرس

ابن سینا، قبه علائیه،

دردشت، کوی گنبد

(کون گنبد).

۱. مقدمه

بنای مورد پژوهش به عنوان یکی از آثار برجای مانده از دوره دیلمی^۲ (حک: ۳۳۵-۴۲۰ ق.) بوده که در محله دردشت اصفهان قرار دارد (گلوبک، ۱۹۷۴: ۲۶؛ شفقی، ۱۳۸۵: ۳۰۳). این بنای تاریخی علاوه بر محل تدریس ابوعلی سینا (۴۲۸-۳۷۰ ق.) به عنوان مدفن احتمالی او در این شهر نیز معرفی شده است (ایمانیه، ۱۳۵۵: ۵۲-۵۴؛ الطیسی، ۱۰۹۱ ق: ۱۷؛ لاهیجی، ۱۰۹۱ ق: ۱۱۵). با وجود تعدد متون تاریخی پیرامون دفن پیکر ابوعلی سینا در محله کوی گنبد^۳ اصفهان، اما به غیر از دو مکتوب موجود از دوره صفوی که در آن‌ها با بیان «قبه علائیه»، از آن‌جا به عنوان محل دفن شیخ‌الرئیس یاد شده، تاکنون مستند دیگری مبنی بر اشاره صریح و مستقیم به این بنای تاریخی-فرهنگی، در منابع موجود از دوره دیالمة تا اواخر دوره قاجار (حک: ۱۲۱۰-۱۳۳۴ ق.) در دسترس نگارندگان قرار نگرفته است. در اواخر دوره قاجار و بر اساس سنت شفاهی نیز ضمن اشاره به این بنا، از آن به عنوان مدرّس، گورخانه و محل دفن پیکر شیخ‌الرئیس نام برده شده است (جابری انصاری، ۱۳۲۱: ۲۳؛ ۱۳۷۸: ۷۲). همچنین سازه موجود از این بنا که در مجاورت منار تاریخی گلدسته واقع شده به عنوان بخش باقی‌مانده از قدیمی‌ترین مدرسه وقفی شهر اصفهان، از آثار قرن چهارم ه.ق. و دوره حکمرانی علاءالدوله کاکویه (حک: ۳۹۸-۴۳۳ ق.)، و با نام مدرسه علایی قابل شناسایی است (ایمانیه، ۱۳۵۵: ۵۲-۵۴؛ شفقی، ۱۳۸۵: ۳۰۳). بنا بر گزارش‌های موجود ساختار کالبدی اصیل و ارتباطات فضایی این اثر واجد ارزش تاریخی با سایر اجزای معماری مجاور خود به دلیل گستره دخل و تصرفات صورت گرفته بر آن در طول زمان، دچار تغییرات متعدد شده است. این امر سبب گردیده تا امکان اظهار نظر قطعی پیرامون کاربری اصیل این بنا، تنها با در نظر گرفتن ساختارهای معمارانه فضای منفرد موجود فراهم نبوده و در این راستا برآیند نتایج حاصل از مجموعه پژوهش‌های متعدد مورد نیاز واقع شود. اکنون با در نظر گرفتن موارد فوق و به منظور کسب نتایج متقن در ارتباط با کاربری اصیل بنای مورد پژوهش، ضرورت بازشناسی دقیق این اثر بی‌بدیل از حیث مطالعات تاریخی دو صد چندان خواهد بود. بدین منظور واکاوی مکتوبات و اسناد تاریخی مرتبط با شیخ‌الرئیس و بنای مدرّس-مقبره منسوب به وی در اصفهان با توجه به ترتیب تاریخ نگارش در سه بخش طبقه‌بندی، تحلیل و بررسی شده است. در بخش نخست، مکتوبات پیرامون سیره و زندگینامه ابوعلی سینا و تحریرهای مربوط به قرون ۷ تا ۱۴ ه.ق. ارائه شده است. در گام دوم، کتب و مقالات ارائه شده توسط محققین معاصر با تمرکز بر بنای مدرّس-مقبره مذکور، بررسی شده و در بخش سوم نیز برخی از مکاتبات برجای مانده پیرامون این بنا در اواسط دهه سی شمسی که در میان دیگر اسناد دارای اهمیت بالاتری بوده ارائه گردیده است. لازم بذکر است طبقه‌بندی منابع دسته نخست، صرفاً بر اساس مکتوباتی است که در آن‌ها از شهر اصفهان به عنوان محل دفن ابن سینا یاد شده و یا علاوه بر این شهر، مدفن

شیخ‌الرئیس در همدان نیز محتمل دانسته شده است. در پایان نیز با احصاء مستندات بدست آمده و تحلیل آن، نتایج این پژوهش مکتوب شده است. از آن‌جا که در پژوهش حاضر به مرور اسناد و مکتوبات تاریخی مرتبط با بنای مدرّس-مقبره منسوب به ابن‌سینا در اصفهان و با هدف بازشناسی دقیق این اثر منحصر بفرد تاریخی فرهنگی پرداخته شده؛ لذا این پژوهش در صدد پاسخ به این پرسش خواهد بود که: کارکرد بنای تاریخی منسوب به ابن‌سینا در محله دردشت اصفهان، در طول حیات خود چه بوده است؟

۲. روش پژوهش

این پژوهش از جنبه روش و ماهیت به صورت ترکیبی، شامل تاریخی و توصیفی-تحلیلی بوده، روش تجزیه و تحلیل در آن به صورت کیفی و داده‌های این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای گردآوری شده است. اسناد مکتوب مورد بررسی در این پژوهش منابعی با محوریت دوره‌های تاریخی دیلمی، سلجوقی، صفوی، قاجار، پهلوی و معاصر است.

شکل ۱. تصویر نمای خارجی از بنای مورد پژوهش در دی‌ماه ۱۴۰۲ (ماخذ: نگارندگان، ۱۴۰۲)

شکل ۲. جانمایی بنای مورد پژوهش بر نقشه اصفهان (ماخذ: شهرداری اصفهان، ۱۴۰۳) (افزونه: نگارندگان)

۳. پیشینه پژوهش

بر اساس مطالعات صورت گرفته می‌توان بیان داشت، هرچند در طی قرون متمادی محققین بسیاری راجع به سیره و احوالات شیخ‌الرئیس سخن به میان آورده‌اند، اما به دلیل کمبود مستندات و دشواری موضوع، کمتر پژوهشی در راستای تحلیل و بررسی دقیق محل تدریس و تدفین احتمالی پیکر این دانشمند ایرانی در شهر اصفهان به انجام رسیده است. در این راستا معدود پژوهشگرانی در دهه‌های گذشته به این موضوع پرداخته‌اند. برای مثال جابری انصاری صراحتاً از دفن شیخ‌الرئیس در اصفهان نام برده (جابری شیخ الانصار، ۱۳۳۵: ۵۰۹)، جلال‌الدین همایی نیز ضمن اشاره به برخی منابع تاریخی و بررسی بنای مدرّس-مقبره منسوب به ابن‌سینا،

اعتقاد خود راجع به دفن ابوعلی سینا در شهر اصفهان را بیان داشته، دو موضع شهری احتمالی را نیز بدین عنوان معرفی کرده است (همای، ۱۳۳۴: ۲۸۰). از دیگر پژوهشگران این عرصه می‌توان به صدرهاشمی اشاره داشت که ضمن بیان صریح فوت ابن سینا در شهر اصفهان و دفن او در محله دردشت، به برخی تغییرات کالبدی صورت گرفته در بنای مورد پژوهش اشاره کرده است (صدرهاشمی، ۱۳۳۰ الف: ۱۶۹). همچنین لیزا گلوبک^۱ ضمن اشاره به ابنیه متعلق به دوره آل بویه در اصفهان، از مدرسه ابن سینا در نزدیک دروازه دردشت یاد کرده (گلوبک، ۱۹۷۴: ۲۶)، مصلح‌الدین مهدوی هم با اشاره به دفن شیخ‌الرئیس در مدرّس خود، به بیان شرح احوال وی و توضیحاتی پیرامون بنای منسوب به او پرداخته است (مهدوی، ۱۳۸۲: ۷۵).

در میان محققین متقدم نیز می‌توان از ابن اثیر، سجستانی، سمرقندی و تبریزی یاد کرد که در مکتوبات خود صراحتاً از اصفهان به عنوان تنها محل فوت ابن سینا نام برده‌اند (ابن الاثیر، ۱۱۶۱ ق: ۲۱۸؛ السجستانی، ۶۳۷ ق: ۱۲۷؛ سمرقندی، ۹۸۱ ق: ۴۴؛ تبریزی، ۱۰۷۷ ق: ۱۷۸). همچنین نویسنده کتاب *عیون الانباء فی طبقات الاطباء* (ابن ابی‌اصیبه، ۷۷۳ ق: ۱۹۳) و کاتبان برخی نسخ تاریخی از جمله سیره ابن سینا و فهرست مصنفه (بی‌نا، ۶۹۷ ق: ۵)، رساله در احوال شیخ ابوعلی (بی‌نا، ۱۰۷۲ ق: ۵)، رساله فی احوال شیخ‌الرئیس (الاصفهانی، ۱۱۰۷ ق: ۵۷۶) و رساله فی بیان احوالات الشیخ‌الرئیس (بی‌نا، بی‌تا: ۱۳) نظری مبنی بر فوت و دفن موقت ابوعلی در همدان و انتقال پیکر او به اصفهان را بیان داشته‌اند. کلبعلی تبریزی نیز از سنگ قبر مکشوفه و منتسب به ابن سینا در سردابه مخروبه‌ای در مجاورت مسجد شیخ لطف‌الله سخن به میان آورده (تبریزی، ۱۱۲۲ ق: ۱۹۰)، ماجرای انتقال پیکر شیخ‌الرئیس به اصفهان پس از هشت ماه و دفن او در قبه علائیه نیز در رساله فی تاریخ احوال شیخ‌الرئیس (الطبری، ۱۰۹۱ ق: ۱۷) و رساله در احوال ابوعلی سینا (لاهیجی، ۱۰۹۱ ق: ۱۱۵) ضبط شده است. همچنین ابن خلکان، ابن کثیر و خوانساری اصفهانی در آثار خود شهر اصفهان را به عنوان یکی از گزینه‌های احتمالی دفن شیخ‌الرئیس معرفی کرده‌اند (ابن خلکان، ۹۵۸ ق: ۱۳۴؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸: ج ۱۲: ۴۴؛ خوانساری اصفهانی، بی‌تا: ۱۸۳).

در این راستا اگرچه به دلیل موضوع پژوهش، حتی الامکان از ارائه منابع مرتبط با دفن پورسینا در شهر همدان اجتناب شده اما لازم به یادآوری است در نسخ موجود از زندگینامه خودنوشته شیخ‌الرئیس و تکمله ابوعبید جوزجانی بر آن که با عنوان *سرگذشت ابن سینا* شهرت یافته، از شهر همدان به عنوان محل دفن بوعلی نام برده شده است (نفیسی، ۱۳۳۱: ۱۸-۱۷). این مستند که در طول تاریخ و در ارتباط با محل دفن شیخ‌الرئیس مبنای نظر برخی از پژوهشگران قرار گرفته به اعتقاد چندی از محققین و با وجود تعدد رونوشت‌ها، تاکنون متن اصلی و نسخه معتبری از آن شناسایی نشده است. علاوه بر این پاره‌ای از گزارشات غیرقابل تأیید، مغشوش و

1. Golombek, Lisa.

برخلاف سیره عملی شیخ‌الرئیس در این آثار ضبط گردیده که احتمالاً توسط مخالفین ابن‌سینا در متن اصلی جوزجانی وارد شده و بر این اساس رساله مذکور را با همه اهمیت خود دچار تعارضات متعدد درونی و نیازمند دقت، تامل، نقد و بررسی پژوهشگران ساخته است (جهانگیری، ۱۳۵۹: ۲۲۷-۲۷۱؛ شکوری، ۱۳۸۴: ۸۸؛ حبیبی، ۱۳۹۲). همچنین در این ارتباط می‌توان به برخی دیگر از مکتوبات تاریخی همچون *تاریخ حکماء الاسلام* (البیهقی، بی‌تا: ۳۶)، *تاریخ الحکماء یا نزهه الارواح و روضه الافراح* (شهرزوری، ۷۵۴ ق: ۶۸-۶۹)، *ترجمه تاریخ الحکماء* (ابن‌قفطی، ۱۰۹۹ ق: ۶۶)، *معجم الادباء* / *ارشاد الارباب الی معرفه الادیب* (الحموی‌الرومی، ۱۹۹۳: ج ۳: ۱۰۷۵)، *آثار البلاد و اخبار العباد* (قزوینی، ۱۰۳۳ ق: ۴۰)، *تاریخ مختصر الدول* (ابن‌العبری، ۱۹۹۷: ۱۶۴)، *مرآت الجنان و عبره الیقظان یا تاریخ یافعی* (یافعی‌بمنی، بی‌تا: ۴۴۳)، *دستور الوزراء* (خواندمیر، ۱۳۵۵: ۱۳۳)، *مجالس المومنین* (شوشتری، ۱۳۷۷: ج ۲: ۱۸۵)، *شذرات الذهب فی اخبار من ذهب* (ابن‌العماد، ۱۰۸۵ ق: ۲۱) اشاره داشت که در آن منابع نیز نویسندگان به تبعیت از مکتوب جوزجانی، شهر همدان را به عنوان مدفن شیخ‌الرئیس معرفی کرده‌اند.

۴. واکاوی و بررسی مکتوبات و مستندات موجود

در این مقاله علاوه بر گردآوری تمامی مستندات در دسترس از منابع و مکتوبات متقدم و متاخر در رابطه با محل تدریس و دفن احتمالی ابوعلی‌سینا در شهر اصفهان، به واکاوی، مقایسه و تحلیل این منابع پرداخته شده تا امکان ارائه نتایج در این راستا فراهم گردد.

۴-۱. مکتوبات قرون ۷ تا ۱۴ ه.ق. پیرامون دفن ابوعلی‌سینا در اصفهان

در تمامی منابع مورد بررسی در این پژوهش، اشاره به شهر اصفهان به عنوان مدفن شیخ‌الرئیس قابل مشاهده است. در برخی از این مکتوبات، شهر اصفهان به عنوان محل فوت و تنها مدفن ابن‌سینا معرفی شده، دسته‌ای دیگر از کاتبین قائل به دفن موقت بوعلی در همدان و انتقال پیکر او پس از مدتی به اصفهان بوده، عده‌ای دیگر نیز هر دو شهر اصفهان و همدان را به عنوان مدفن احتمالی ابوعلی‌سینا برشمرده‌اند. در ادامه و بر این اساس، دسته‌بندی منابع مکتوب از قرون ۷ تا ۱۴ ه.ق. به ترتیب تاریخ نگارش ارائه شده است.

الف. منابع مکتوب با اشاره صریح به فوت و دفن ابوعلی‌سینا در اصفهان

عزالدین ابوالحسن علی بن محمد جزری شیبانی مشهور به ابن‌اثیر، مورخ قرن ششم و هفتم ه.ق. و از معتقدین به نظریه فوت ابن‌سینا در اصفهان است. او در کتاب *مقنن و معتبر کامل* / *التاریخ [الكامل فی التاریخ]* که مشتمل بر اتفاقات تاریخی تا سال ۶۲۸ ه.ق. بوده، ذیل وقایع سال ۴۲۸ ه.ق.، با بیان تاریخ فوت ابوعلی در ماه شعبان آن سال، پیرامون محل دفن وی چنین نوشته

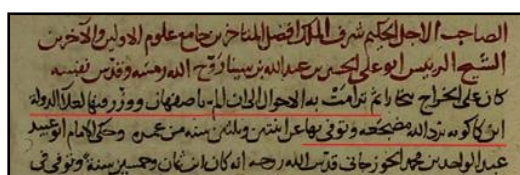
شکل ۳. اشاره به فوت شیخ‌الرئیس ابوعلی‌سینا در شهر اصفهان

در نسخه خطی *کامل التاریخ* (ماخذ: ابن‌الاثیر، ۱۱۶۱ ق: ۲۱۸)

(افزونه: نگارندگان)

«و کان موته باصفهان و کان یخدم علاءالدوله ابا جعفر بن کاکویه» (ابن الاثیر، ۱۱۶۱ ق: ۲۱۸)، «فوت او در اصفهان و در خدمت علاءالدوله ابا جعفر بن کاکویه بود» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۲۲: ۱۲۲).

ابوسلیمان محمد السجستانی در نسخه خطی منتخب کتاب *صوان الحکمه فی تاریخ الحکماء* که مختصر شده‌ای از کتاب ظهیرالدین ابوالحسن علی بن زید بیهقی و کتابت شده در سال ۶۳۷ ه.ق. است، ضمن اشاره‌ای کوتاه به شرح احوال ابوعلی سینا، از حضور او در اصفهان و فوت این

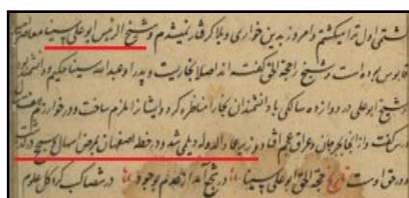

شکل ۴. اشاره به مقام وزارت ابوعلی سینا و فوت وی در شهر اصفهان در نسخه خطی منتخب کتاب *صوان الحکمه فی تاریخ الحکماء* (ماخذ: السجستانی، ۶۳۷ ق: ۱۲۷) (افزونه: نگارندگان)

دانشمند ایرانی در این شهر سخن گفته است. به روایت او «ثم ترامت به الاحوال الی ان الم باصفهان و وزیر فیها لعلاءالدوله ابن کاکویه، برّدالله مضجعه، و توفی بها»^۴ (السجستانی، ۶۳۷ ق: ۱۲۷)، «پس اوضاع بر او سخت‌تر شد، تا اینکه به اصفهان رفت و وزارت

علاءالدوله بن کاکویه، خدایش بیامرزاد را داشت و در آن‌جا درگذشت»^۵.

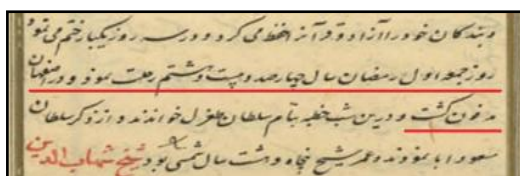
امیر دولتشاه بن علاءالدوله بختیشاه سمرقندی، تذکره نویس و شاعر قرن نهم ه.ق. که از معتقدین به فوت ابوعلی سینا در اصفهان است، در کتاب *تذکره الشعراء*، تألیف ۸۹۲ ق، ضمن بیان مختصری از احوال این دانشمند و شاعر ایرانی با نام بردن از بخارا، خوارزم، جرجان و عراق

شکل ۵. اشاره به شهر اصفهان به عنوان محل فوت شیخ‌الرئیس در نسخه تذکره *الشعراء* (ماخذ: سمرقندی، ۹۸۱ ق: ۴۴) (افزونه: نگارندگان)

عجم به عنوان شهرهای محل اقامت وی، چنین آورده که، «وزیر عمادالدوله دیلمی شد و در خطه اصفهان به مرض اسهال و سحج^۶ درگذشت» (سمرقندی، ۹۸۱ ق: ۴۴).

مکتوب تاریخی مورد پژوهش بعدی نسخه ترجمه *تاریخ الحکماء شهرزوری*، تحریر شده توسط مقصودعلی تبریزی در تاریخ ۱۰۷۷ ه.ق. است که در

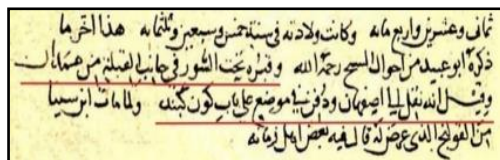
شکل ۶. اشاره به شهر اصفهان به عنوان مدفن شیخ‌الرئیس در نسخه خطی ترجمه *تاریخ الحکماء شهرزوری* (ماخذ: تبریزی، ۱۰۷۷ ق: ۱۷۸) (افزونه: نگارندگان)

آن نویسنده به صراحت از شهر اصفهان به عنوان محل دفن شیخ‌الرئیس نام برده و این‌گونه آورده که، «روز جمعه اول رمضان سال چهارصد و بیست و هشتم رحلت نمود و در اصفهان مدفون گشت و در این شب خطبه بنام سلطان طغرل خواندند و از

ذکر سلطان مسعود ابا نمودند و عمر شیخ پنجاه و هشت سال شمسی بود» (تبریزی، ۱۰۷۷ق: ۱۷۸).

ب. مکتوبات مشتمل بر دفن موقت ابوعلی در همدان و انتقال پیکر او به اصفهان

ابوالعباس احمد بن قاسم بن ابی‌اصیبیه سعدی خزرچی، مشهور به ابن ابی‌اصیبیه، نویسنده و پزشک قرن ششم و هفتم ه.ق. در کتاب *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*، که شامل معرفی اطباء تا سال ۶۵۰ ه.ق. بوده، پس از بیان زندگینامه شیخ‌الرئیس بر اساس کتاب سرگذشت، محل دفن اولیه بوعلی را همدان عنوان کرده است. در ادامه نویسنده با بکارگیری واژه «قیل»، به مسأله انتقال پیکر این دانشمند ایرانی از همدان به اصفهان به این صورت اشاره داشته است «و قبره تحت السور فی جانب القبله من همدان و قیل انه نقل الی اصفهان و دفن فی موضع علی باب

شکل ۷. اشاره به قبر شیخ‌الرئیس در شهر همدان و انتقال

پیکر او به اصفهان در نسخه خطی *عیون الانباء فی طبقات*

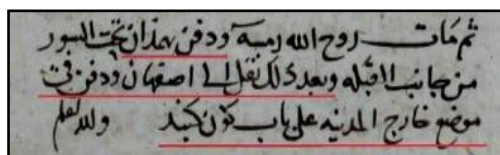
الاطباء (ماخذ: ابن ابی‌اصیبیه، ۷۷۳ق: ۱۹۳)

(افزونه: نگارندگان)

کون‌گنبد» (ابن ابی‌اصیبیه، ۷۷۳ ق: ۱۹۳)، «و قبرش در زیر باروی شهر همدان در سمت قبله بوده و گفته شده که به اصفهان انتقال یافته و در موضع دروازه کون‌گنبد دفن شده است».

در نسخه سیره *ابن‌سینا و فهرست مصنفه*، نگارش یافته به سال ۶۹۷ ه.ق.

توسط نویسنده ناشناس، پس از شرح زندگینامه و تالیفات ابوعلی‌سینا، صراحتاً از انتقال پیکر ابن‌سینا از همدان به اصفهان و تدفین وی در منطقه کون‌گنبد این شهر نام برده شده و چنین آمده که «و دفن بهمدان تحت السور

شکل ۸. اشاره به انتقال پیکر شیخ‌الرئیس از همدان به اصفهان

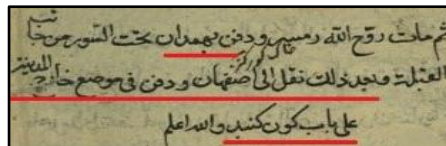
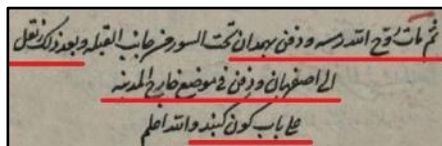
در نسخه خطی سیره *ابن‌سینا و فهرست مصنفه*

(ماخذ: بی‌نا، ۶۹۷ ق: ۵) (افزونه: نگارندگان)

آمد که «و دفن بهمدان تحت السور من جانب القبله و بعد ذلک نقل الی اصفهان و دفن فی موضع خارج المدینه علی باب کون‌گنبد» (بی‌نا، ۶۹۷ ق: ۵)، «و در همدان، زیر باروی شهر و در سمت قبله دفن شد، پس از آن به اصفهان منتقل شده و در موضعی خارج از شهر بر دروازه کون‌گنبد دفن شد».

در دو نسخه خطی رساله در *احوال شیخ ابوعلی* تحریر کاتب ناشناس به سال ۱۰۷۲ ه.ق. و رساله فی *احوال شیخ‌الرئیس* کتابت زمان بن محمدطاهر اصفهانی در سال ۱۱۰۷ ه.ق.، نیز صراحتاً به ماجرای انتقال پیکر شیخ‌الرئیس از همدان به اصفهان و دفن او در این شهر اشاره

شده، در هر دو مکتوب عیناً عبارات موجود در نسخه سیره ابن سینا و فهرست مصنفته، نگارش یافته در سال ۶۹۷ ه.ق. تکرار شده است (بی‌نا، ۱۰۷۲: ۵؛ الاصفهانی، ۱۱۰۷: ۵۷۶).

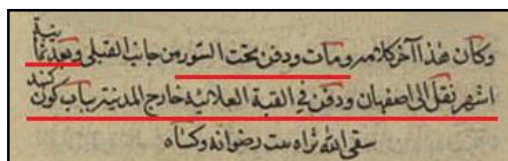

شکل ۹. اشاره به انتقال پیکر شیخ‌الرئیس از همدان به اصفهان در نسخه خطی رساله در احوال شیخ ابوعلی (ماخذ: بی‌نا، ۱۰۷۲: ۵) (افزونه: نگارندگان)

شکل ۱۰. اشاره به انتقال پیکر شیخ‌الرئیس از همدان به اصفهان در نسخه خطی رساله فی احوال شیخ‌الرئیس (ماخذ: الاصفهانی، ۱۱۰۷: ۵۷۶) (افزونه: نگارندگان)

در نسخه رساله فی تاریخ احوال شیخ‌الرئیس، کتابت شده توسط محمدبن نعمت الطبسی در سال ۱۰۹۱ ه.ق، نکته خاص و حائز اهمیت انتقال پیکر ابوعلی سینا پس از هشت ماه از همدان به اصفهان و دفن این دانشمند ایرانی در بنایی موسوم به «قبه علائیه» در «موضع کون‌گنبد» این شهر بدین صورت آمده که، «و دفن تحت السور من جانب القبلی و بعد ثمانیه شهر نقل الی اصفهان و دفن فی القبه العلائیه خارج المدینه بباب کون‌گنبد» (الطبسی، ۱۰۹۱: ۱۷)، «و زیر

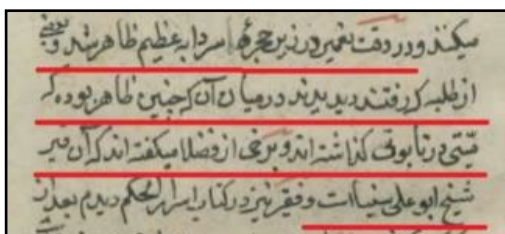
باروی شهر در سمت قبله دفن شده و پس از هشت ماه به اصفهان منتقل و در قبه علائیه در خارج از شهر و بر دروازه کون‌گنبد دفن شد».

شکل ۱۱. اشاره به انتقال پیکر شیخ‌الرئیس پس از ۸ ماه از همدان به اصفهان در نسخه خطی رساله فی تاریخ احوال شیخ‌الرئیس (ماخذ: الطبسی، ۱۰۹۱: ۱۷) (افزونه: نگارندگان)

همچنین در نسخه رساله در احوال ابوعلی سینا، استنساخ شده توسط ملا خواجه علی لاهیجی در سال ۱۰۹۱ ه.ق. نیز موارد اشاره شده در نسخه قبلی بدین صورت آمده که «و قبره تحت السور من جانب القبلة فی همدان و قیل قد نقل الی اصفهان و دفن فی القبه العلائیه خارج المدینه فی موضع یقال له کون کنبد» (لاهیجی، ۱۰۹۱ ق: ۱۱۵)، «و قبرش زیر باروی شهر در سمت قبله در همدان است و گفته شده به اصفهان منتقل و در قبه علائیه در خارج از شهر و در موضعی که کون گنبد گفته شده مدفون شده است». محمد زمان بن کلبعلی تبریزی، عالم و فقیه قرن دوازدهم ه.ق. در اواخر عصر صفوی و از جانب شاه سلطان حسین، به مقام تولیت مدرسه‌ای به نام خواجه ملک منصوب شد. او در کتاب فرائد الفوائد در احوال مدارس و مساجد، کتابت سال ۱۱۲۲ ه.ق، ضمن ارائه توضیح راجع به مدرسه مذکور و تعمیرات آن، به جریان پیدا شدن سردابه‌ای در زیر یکی از حجرات اشاره دارد. به گفته او «و در وقت تعمیر در زیر حجره‌ای

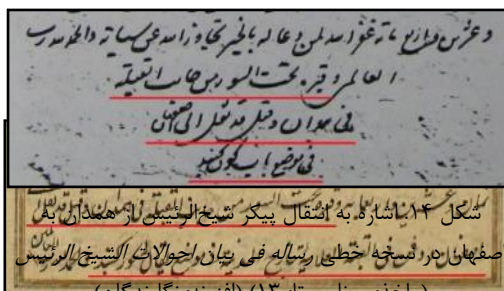
سردابه عظیم ظاهر شد و بعضی از طلبه که رفتند دیدند در میان آن، که چنین ظاهر بوده که میتی در تابوت گذاشته‌اند. و برخی از فضلا می‌گفته‌اند که آن قبر شیخ ابوعلی سینا است» (تبریزی، ۱۱۲۲ ق: ۱۹۰)، نویسنده در ادامه به نقل از کتابی ناشناخته با عنوان اسرار الحکم، عنوان داشته که هرچند شیخ‌الرئیس در ابتدا در کنار باروی شهر

شکل ۱۳. اشاره به جریان ظاهر شدن سردابه و قبر منتسب به ابن سینا در محدوده مدرسه خواجه ملک در نسخه خطی فرائد الفوائد در احوال مدارس و مساجد (ماخذ: تبریزی، ۱۱۲۲ ق: ۱۹۰) (افزونه: نگارندگان)

همدان و به سمت قبله دفن شده بوده اما، «گویند از آنجا نقل کرده به اصفهان برده‌اند، در خارج مدینه دفن نموده‌اند، در موضعی که آن را اکنون کون گنبد می‌گویند» (همان‌جا).

در نسخه خطی رساله فی بیان احوالات الشیخ الرئیس، تحریر کاتب ناشناس، نیز به انتقال پیکر شیخ‌الرئیس به اصفهان بدین صورت اشاره شده که، «و قبره تحت السور من جانب القبلة فی همدان و قیل قد نقل الی اصفهان فی موضع باب کون کنبد» (بی‌نا، بی‌تا: ۱۳)، «و قبرش زیر باروی شهر در سمت قبله در همدان است و گفته شده به اصفهان

شکل ۱۴. اشاره به انتقال پیکر شیخ‌الرئیس از همدان به اصفهان در نسخه خطی رساله در احوال ابوعلی سینا (ماخذ: بی‌نا، بی‌تا: ۱۳) (افزونه: نگارندگان)

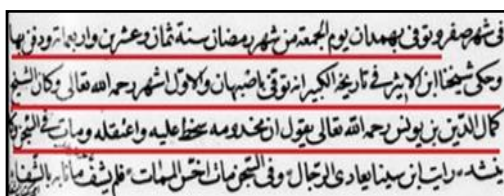
و موضع کون گنبد منتقل شده است».

ج. مکتوبات بیانگر احتمال دفن ابوعلی سینا در همدان و یا اصفهان

شمس‌الدین ابوالعباس احمد بن محمد برمکی اربلی، مشهور به ابن خلکان، تاریخ نگار قرن هفتم ه.ق.، در کتاب *وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان* که در خلال سال‌های ۶۵۴ تا ۶۷۲ ه.ق. و یا به عبارتی تا ۶۹۹ ه.ق. نگارش یافته، ذیل نام رئیس ابوعلی الحسین بن عبدالله ابن سینا، درباره محل فوت و دفن وی چنین آورده که، «و توفی بهمدان يوم الجمعة من شهر رمضان سنة ثمان و عشرين و اربعماية و دفن بها» (ابن خلکان، ۹۵۸:ق: ۱۳۴)، «و در روز جمعه اول در ماه رمضان سنه ثمان و عشرين و اربعماية [سال چهارصد و بیست و هشت] وفات یافت و به همدان مدفون گشت» (ابن خلکان، ۱۳۸۱: ۴۰۰). سپس نویسنده بدون فاصله و در ادامه با اشاره به نقل ابن اثیر، قول اول و

همدان را مشهورتر از اصفهان برشمرده

و چنین نوشته، «و حکى شيخنا ابن الاثير فى تاريخه الكبير انه توفى باصبهان و الاول اشهر»^۸ (ابن خلکان، ۹۵۸:ق: ۵۵)، «و شيخ ما ابن الاثير در تاريخ كبير خود نقل کرده که در اصفهان وفات کرد و قول نخست مشهورتر است».

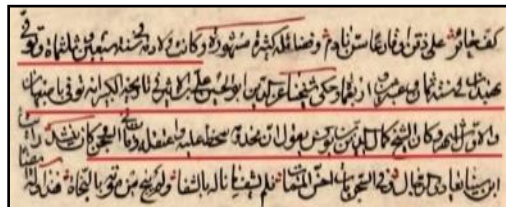

شکل ۱۵. اشاره به اختلاف اقوال پیرامون محل فوت
شیخ‌الرئیس در نسخه خطی *وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان*
(ماخذ: ابن خلکان، ۹۵۸:ق: ۵۵) (افزونه: نگارندگان)

عمادالدین ابوالفداء اسماعیل بن عمر بن کثیر قرشی مشهور به ابن کثیر، تاریخ نگار قرن هشتم ه.ق. در کتاب *البدایه و النهایه* که مشتمل بر وقایع تا سال ۷۶۷ ق. است، ذیل نام ابوعلی بن سینا و ضمن بیان مختصری از شرح حال این دانشمند ایرانی، هر دو نظریه همدان و اصفهان، راجع به شهر محل فوت شیخ‌الرئیس را بیان نموده، اما همدان را صحیح‌تر دانسته و چنین نوشته که، «و ذکر انه مات بالقولنج فى همدان و قيل باصبهان و الاول اصح» (ابن کثیر، ۹۸۸: ج ۱۲: ۴۴)، «و ذکر شده که او در اثر قولنج در همدان وفات کرده، و گفته‌اند در اصفهان، و اولی صحیح‌تر است».

سید محمدباقر الموسوی الخوانساری اصفهانی مشهور به صاحب روضات، فقیه و نویسنده قرن سیزدهم و چهاردهم ه.ق. در کتاب *روضات الجنات فى احوال العلماء و السادات*، تألیف ۱۲۸۶ ه.ق. مختصری از زندگینامه شیخ‌الرئیس و اقوال مختلف پیرامون محل دفن او ارائه کرده است. این نویسنده هرچند فوت و دفن ابوعلی در شهر همدان را مشهورتر دانسته اما بر اساس نظر ابن اثیر، از شهر اصفهان نیز در این ارتباط نام برده است. به گفته او «توفی بهمدان فى سنه ثمان و عشرين و اربعماه و حکى شيخنا عزالدین ابوالحسین علی بن الاثير فى تاريخه الكبير انه

توفی باصفهان و الاول اشهر»^۹ (خوانساری اصفهانی، بی تا: ۱۸۳)، «در همدان، سال چهارصد و بیست و هشت هجری وفات یافته . . . شیخ ما عزالدین ابوالحسین علی بن اثیر در تاریخ کبیرش

می نویسد، ابن سینا در اصفهان وفات یافته، لیکن قول اول اشهر از قول ابن اثیر است» (خوانساری اصفهانی، ۱۳۵۷: ۵۲۲).

۴-۲. منابع پیرامون بنای مدرّس -

مقبره منسوب به ابن سینا

اولین متن در این رابطه از محمدحسن خان جابری انصاری، نویسنده کتاب

شکل ۱۶. اشاره به اختلاف اقوال پیرامون محل فوت ابوعلی در

نسخه خطی *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*

(ماخذ: خوانساری اصفهانی، بی تا: ۱۸۳) (افزونه: نگارندگان)

تاریخ اصفهان است که با بیان دلایل متعدد از جمله شدت بیماری شیخ الرئیس و عدم توانایی او در همراهی با علاءالدوله و طی مسیر به سمت همدان، اعتقاد جزم بر تدریس و دفن ابوعلی سینا در «قبة مدرّس» منسوب به او در محله باب‌الدشت اصفهان دارد. بنا بر گزارش این نویسنده «وسط بقعه، قبر او [شیخ الرئیس] مشهود و لوح منقور، تا شصت سال قبل موجود بوده»، که البته سنگ قبر کتابت شده به خط کوفی، توسط برخی از کسبه محل و به منظور در امان ماندن از مامور اوقاف تخریب می‌شود. همچنین به اعتقاد این نویسنده محل دقیق قبر ابن سینا به دلایلی همچون غضب مسعود غزنوی با او، ذم علمای عصر که او را به واسطه انکار معاد جسمانی ملحد می‌دانستند و دشمنی سپاهیان با او در وزارتش، پنهان نگهداشته شده بود. او همچنین به برپایی مراسم روضه‌خوانی در بنای مورد پژوهش به دستور شیخ نورالله شوشتری و با تولیت ملا احمد جوهری اشاره کرده است (جابری انصاری، ۱۳۲۱: ۲۳؛ جابری شیخ‌الانصار، ۱۳۳۵: ۵۰۹-۵۱۰).

سیدمحمد صدرهاشمی، محقق، مترجم، روزنامه‌نگار و از معتقدین به دفن شیخ الرئیس در شهر اصفهان و در بنای مدرّس ابن سینا است. به اعتقاد او با توجه به نزاع ممتد حکام آل بویه در همدان و اصفهان، دفن پیکر ابوعلی سینا به عنوان وزیر علاءالدوله، در همدان غیرقابل توجیه و محال بوده است. این نویسنده ضمن معرفی اجمالی محله دردشت و بنای مورد پژوهش، با اشاره به برخی مداخلات کالبدی صورت گرفته در این اثر تاریخی از جمله تخریب سنگ قبر موجود در آن، محل قطعی قبر ابن سینا را در اصفهان و در این بنا دانسته است (صدرهاشمی، ۱۳۳۰ الف: ۱۶۹-۱۷۰؛ صدرهاشمی، ۱۳۳۰ ب: ۱-۲).

جلال‌الدین همایی اگرچه شهر اصفهان را به عنوان مدفن ابوعلی سینا دانسته و صراحتاً اعلام داشته که «ابوعلی سینا در اصفهان دفن شده» (همایی، ۱۳۳۴: ۲۸۰)، اما با رعایت احتیاط همچنان همدان را نیز از دایره احتمال خارج نساخته است. این محقق به وجود حوضخانه مدفون شده‌ای

در این بنا و بخش تخریب شده‌ای از کالبد آن که در گذشته محل چاه و منبع بوده اشاره داشته، از اتاق‌های تصرف شده پیرامون «مقبره ابوعلی سینا» و وجود قبری بدون نام و نشان در گوشه‌ای از آن یاد کرده است (همان: ۲۸۶-۲۸۷؛ همایی، ۱۳۸۱: ۴۰۳). همایی همچنین به نقل از جابری انصاری بیان داشته که نه تنها علاءالدوله در دو سال پایانی عمر شیخ‌الرئیس به همدان عزیمت نکرده^{۱۰} بلکه ابوعلی نیز به سبب ضعف مزاج و شدت بیماری، اصلاً قادر به همراهی او نبوده و بنابراین ابن سینا، «در اصفهان درگذشته و . . . در گنبد معروف محله دردشت، از ترس غوغای فقها و اعداء دیگر محرمانه دفن شده است و عمداً شهرت دادند که در همدان دفن شد» (همایی، ۱۳۳۴: ۲۸۵). دیگر پژوهشگران در مکتوبات خود بنای مورد مطالعه در محله دردشت اصفهان را با اسامی «مقبره شیخ‌الرئیس ابن سینا»، «قبره مدرّس ابن سینا»، «گورخانه پورسینا»، «بقعه شیخ سینا»، «مقبره ابن سینا»، «مدرّس ابن سینا»، «قبره ابوعلی سینا»، «مدرسه علایی» و «مدرسه ابن سینا» معرفی کرده‌اند (هنرفر، ۱۳۵۰: ۴۷؛ گلومبک، ۱۹۷۴: ۲۶؛ جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۷۲؛ مهدوی، ۱۳۸۲: ۷۵؛ سجادی، ۱۳۸۳: ۸۲؛ شفقی، ۱۳۸۵: ۳۰۳). سجادی جزئی به نقل از رودلف ماتسوخ^۱ و بر اساس متن برخی کتب لاتین، شهر اصفهان را مدفن شیخ‌الرئیس و این بنا را به عنوان مدرّس-مقبره او معرفی کرده، به وجود قبر و درگاه ورودی مسدود شده‌ای در بخش‌هایی از آن اشاره داشته است (سجادی، ۱۳۸۳: ۸۲-۸۱). لیزا گلومبک این بنا را از جمله آثار برجای مانده از دوره آل بویه در اصفهان و با عنوان مدرسه ابن سینا دانسته است (گلومبک، ۱۹۷۴: ۲۶). ایمانیه گنبدخانه کنونی را بخش برجای‌مانده از حد شمالی مدرسه محل تدریس ابوعلی معرفی کرده و معتقد است «حیات و باغی که در کنار آن بوده تبدیل به خانه‌های مسکونی گردیده است» (ایمانیه، ۱۳۵۵: ۵۳). همچنین کسایی راجع به کاربرد نام مدرّس در شهر اصفهان بیان می‌دارد، «جاهایی که صاحب [بن عباد]، ابن سینا و دیگر دانشمندان برای مجالس درس خود ترتیب می‌دادند، در اصفهان به مدرّس معروف شده و عنوان مدرسه تا تاسیس نظامیه اصفهان، در این شهر استعمال نداشته است» (کسایی، ۱۳۷۶: ۱۹۶). مهدوی نیز بدون هیچ تردیدی و قاطعانه به دفن ابوعلی سینا در مدرّس خود در شهر اصفهان اذعان داشته، «گور گنبد» را محل تدریس و مقبره ابن سینا دانسته، به نقل از معمرین از وجود سنگ قبر ابوعلی در این بقعه و تخریب و ناپدید ساختن آن توسط یکی از مجاورین بنا سخن گفته است (مهدوی، ۱۳۸۲: ۷۵-۷۸؛ مهدوی، ۱۳۸۶: ۱۷۵).

۳-۴. بخشی از مکاتبات موجود پیرامون بنای مورد پژوهش^{۱۱}

در تاریخ ششم شهریور ماه ۱۳۳۶ شمسی، شخصی به نام فضل‌الله اعتمادی نامه‌ای خطاب به آقایان لطف‌الله هنرفر و کریم نیکزاد امیرحسینی، ریاست و معاونت باستان‌شناسی وقت اصفهان با این محتوا دارد. «با این‌که آرامگاهی در همدان به نام شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا ساخته شد، حفظ

1. Matcuch, Rudolf.

آرامگاه ابن سینا واقع در شمال مدرسه شفیعیه در باب‌الدشت بخش ۳ اصفهان واجب و ضروری است» (قادر، ۱۳۷۸: ۶۲). نویسنده در ادامه با اشاره به غصب و خرید و فروش زمین‌های پیرامون این بنا توسط اهالی، به شخصی به نام عباس نجار اشاره کرده و راجع به او می‌نویسد، «چاه مستراح خود را در ضلع جنوب شرقی این مقبره کنده است و با این عمل قسمتی از آن را مرطوبی ساخته است و بنا به قول ساکنین بخش نامبرده، متهم به مخفی ساختن سنگ مزار ابن سینا . . . می‌باشد» (همان‌جا). علاوه بر این، در نامه جمعی از اهالی محله باب‌الدشت به استاندار وقت اصفهان در تاریخ اول آبان‌ماه ۱۳۳۵ شمسی راجع به این بنا و قبر موجود در آن چنین نوشته شده:

«بقعه‌ای است در باب‌الدشت که از قدیم الایام می‌گفتند بقعه بوعلی‌سینا . . . این بقعه دست استاد عباس نجار و چند نفر دیگر بود که می‌خواستند این‌جا را زورخانه نمایند. استاد عباس قبر بوعلی‌سینا را شکافت و میتی تازه آنجا دید. خبر دادند به مرحوم فشارکی، آقای فشارکی او را خواست و خیلی بد و رد به او گفت که چرا قبر یک مرد خدا را شکافتی. خود آقا داد --- گوشه یک قبری بنا کردند» (همان: ۶۳).

در ادامه نامه نیز به پیدا شدن سنگ قبری با تاریخ ۱۰۰۱ و به خط کوفی راجع به بوعلی‌سینا توسط فردی به نام حسن و مخفی کردن آن توسط وی و مراجعه مامور اداره باستان‌شناسی به این بنا جهت بررسی موضوع، پرداخته شده است. «باستان‌شناسی می‌رود در این خرابه، و زنی از روی پشت بام می‌گوید چه کار دارید، می‌گویند پی یک چیزی می‌گردیم، ضعیفه می‌گوید اگر سنگ بوعلی‌سینا را می‌خواهید آن گوشه است، آنها پیدا نمی‌کنند و می‌روند» (همان‌جا).

در نامه سیدمحمد بنی حسن خطاب به ریاست باستان‌شناسی وقت اصفهان در تاریخ بیست و سوم بهمن ۱۳۳۵ شمسی، راجع به کاربری نامناسب بنای مدرسه-مقبره منسوب به ابن سینا در آن ایام، این‌گونه آمده که، «[در آن‌جا] توی بهار به هندوانه ریخته بودند، آقای امینی از نجف آمده بودن اصفهان، آمدن در بقعه بوعلی‌سینا، این‌جا را دیدند گفتند این بوعلی‌سینا نیست و انبار هندوانه است که قبر عالم را بردارند انبارش کنند» (همان: ۶۹). نویسنده در ادامه به مخفی کردن سنگ قبر یافت شده در این بنا توسط برخی افراد و وجود نام بوعلی‌سینا بر آن و عدم موفقیت مامور اداره باستان‌شناسی در پیدا کردن سنگ مورد نظر اشاره دارد. «سنگ را گذاشتند لای پی، و آن رج‌علی عمله وقتی سنگ را درآورد گفت --- این سنگی است که پی‌اش می‌گردند» (همان: ۷۱). بنی حسن همچنین در نامه‌ای دیگر خطاب به فضل‌الله اعتمادی در سال ۱۳۳۵ شمسی نوشته «یک زن آمد در بیمارستان خورشید، گفت سنگ بوعلی‌سینا سه تکه است، در چاه گوم‌دار است و رویش خاک ریخته‌اند و آجر فرش نموده‌اند» (همان: ۶۱).

۵. بحث و تحلیل

مبنای پژوهش در مقاله حاضر بررسی ماهیت بنای منسوب به ابن سینا در اصفهان بر اساس متن منابع مکتوب بوده و بدین منظور مستندات در سه دسته کلی مورد بررسی قرار گرفته است. در دسته نخست نسخ خطی برجای مانده از قرون ۷ تا ۱۴ ه.ق. مورد واکاوی قرار گرفته، در دسته دوم منابع مرتبط با بنای مدرّس ابن سینا بررسی شده و در دسته سوم نیز برخی مکاتبات تاریخی پیرامون این اثر تاریخی-فرهنگی ارائه شده است. پس از بررسی‌های محتوایی صورت گرفته مکتوبات دسته نخست به سه گروه مجزا تفکیک گردید. گروه اول شامل چهار مکتوب تاریخی واجد ارزش بوده که در این منابع و به صراحت از شهر اصفهان به عنوان تنها محل فوت و دفن شیخ‌الرئیس یاد شده است. سردمدار این نظریه را می‌بایست ابن اثیر به شمار آورد که علاوه بر اتقان و اعتبار محتوایی کتاب او، فاصله زمانی دویست ساله مابین تاریخ فوت مشهور ابوعلی سینا در سال ۴۲۸ ه.ق. و اتمام کتابت نسخه *الکامل فی التاریخ*، دلیل دیگری بر لزوم توجه بیش از پیش به نظر ارائه شده توسط وی خواهد بود. یافته‌های این پژوهش نشان داد که شهرت ماجرای فوت و دفن شیخ‌الرئیس در اصفهان در سده هفتم ه.ق. تا بدان‌جا بوده که در مکتوبی دیگر متعلق به سال ۶۳۷ ه.ق. نیز صراحتاً از این شهر به عنوان محل فوت ابوعلی یاد شده است. البته این مهم در دو مستند تاریخی دیگر متعلق به سده‌های نهم و یازدهم ه.ق. نیز قابل مشاهده خواهد بود. در گروه دوم از منابع دسته نخست که مشتمل بر هشت مکتوب تاریخی است از خاکسپاری موقت ابوعلی در همدان و انتقال پیکر و دفن مجدد او در شهر اصفهان نام برده شده است. در این میان علاوه بر تقریب زمانی قابل توجه در نگارش دو اثر از این مستندات با تاریخ فوت شیخ‌الرئیس، برای نخستین بار در محتوای سه نسخه برجای مانده از دوره صفوی نیز به دو نکته حائز اهمیت شامل دفن پیکر ابوعلی در بنایی با عنوان قبه علائیه در شهر اصفهان و کشف سردابه‌ای در مجاورت مسجد شیخ لطف‌الله به عنوان مدفن احتمالی وی در این شهر اشاره شده است. در این راستا قرابت لفظی و معنایی مابین عناوین رایج برای بنای مورد پژوهش از قبیل قبه ابوعلی سینا و مدرسه علایی با عبارت «قبه علائیه» بسیار قابل تأمل بوده، این امر اطلاق چنین عناوین مشابهی به یک بنای واحد در اصفهان را قابل توجیه خواهد ساخت. در سه مستند تاریخی بررسی شده در گروه سوم از منابع این دسته نیز هرچند شهرت اصفهان به عنوان مدفن شیخ‌الرئیس در مقایسه با همدان کمتر دانسته شده، اما نام هر یک از این دو شهر به عنوان گزینه‌های احتمالی به میان آمده است. نکته حائز اهمیت در این مستندات ارجاع نویسندگان به نظریه ابن اثیر در ارتباط با دفن ابوعلی در اصفهان بوده است.

دسته دوم از منابع تحقیق شامل پانزده مستند بوده که نویسندگان آن ضمن بررسی برخی مکتوبات تاریخی، توجه ویژه‌ای به تاریخ شفاهی و حافظه تاریخی شهر اصفهان داشته، در مواردی از تغییرات کالبدی در بنای مورد پژوهش سخن به میان آورده و قاطبه ایشان معتقد به

دفن شیخ‌الرئیس در این شهر بوده‌اند. در نظرات نویسندگان این دسته توجیهات قابل تاملی پیرامون دفن شیخ‌الرئیس در اصفهان آمده که از آن جمله می‌توان به عدم عزیمت علاءالدوله به همدان در دو سال پایانی عمر بوعلی و نزاع ممتد مابین حکام همدان و اصفهان در برهه زمانی فوت شیخ‌الرئیس و عدم توجیه عقلی برای دفن او به عنوان وزیر علاءالدوله در شهر همدان را نام برد. علاوه بر این، عبارات یاد شده در ارتباط با نام بنای مورد پژوهش در این مستندات، نشانگر کارکرد مقبره و یا مدرس برای این اثر تاریخی بوده که نقل قول‌های ارائه شده پیرامون سنگ قبر موجود در صحن این بنا در ادوار گذشته و یا اشتهار تاریخی آن به عناوینی چون قبه بوعلی سینا، مدرس ابن‌سینا و مدرسه علایی، تأیید کارکردهای مذکور را قابل توجیه خواهد ساخت. همچنین بیان انتساب تاریخی بنای مذکور با دوره حکمرانی آل‌بویه در دو مستند بررسی شده در این بخش دلیل دیگری بر تقویت نظریه ارتباط این اثر فرهنگی با دوران حیات شیخ‌الرئیس خواهد بود. افزون بر این، شواهد ارائه شده در یکی از منابع پیرامون انسداد ورودی جبهه شمالی بنا مؤید نظرات موجود در سایر مستندات راجع به تصرف اجزای معماری وابسته به بنای منفرد کنونی توسط مجاورین شده است.

در دسته سوم از منابع ارائه شده، بخشی از مکاتبات موجود راجع به بنای مورد پژوهش بررسی گردیده که در این مستندات ضمن بیان باور عامه مردم اصفهان پیرامون دفن شیخ‌الرئیس در این بنا، روند و دلایل تخریب سنگ قبر موجود در آن و برخی از تغییرات کاربری حادث شده بر این اثر تاریخی-فرهنگی مکتوب شده است.

۶. نتیجه

در این پژوهش با نگاهی جزء نگر و با در نظر گرفتن ترتیب تاریخ در محتوا، مستندات شناسایی شده پیرامون زندگینامه، جایگاه تدریس و مدفن شیخ‌الرئیس ابوعلی‌سینا در شهر اصفهان، شامل ۱۵ مکتوب دست‌نویس تاریخی و ۲۰ کتاب و سند از میان منابع متعدد مورد شناسایی، بررسی و تحلیل قرار گرفت. در منابع تاریخی ماقبل دوره صفوی هرچند به اختصار مطالبی راجع به محل فوت و دفن پیکر ابوعلی در شهرهای همدان و اصفهان، ماجرای ورود او به اصفهان، موضع اسکان، مدفن و جلسات درس هفتگی شیخ‌الرئیس در محضر علاءالدوله بیان شده، اما بطور صریح هیچ نامی از بنای مدرس ابن‌سینا به میان نیامده است. در دوره شاه سلیمان اول صفوی (حک: ۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق.) و در دو نسخه خطی، صراحتاً به ماجرای انتقال پیکر ابن‌سینا از همدان به اصفهان و دفن او در مکانی موسوم به «قبه علایه» پرداخته شد. همچنین از اواخر دوره قاجار توجه برخی پژوهشگران به بنای مدرس ابن‌سینا یا همان مدرسه علایی، به عنوان محل قطعی تدریس و دفن احتمالی شیخ‌الرئیس در شهر اصفهان فزونی یافت. اطلاعات اخیر همچنان محدود به بیان کلیاتی از حوادث به وقوع پیوسته پیرامون این بنا شامل دخل و تصرفات صورت گرفته در

کالبد آن و تغییرات کارکردی حادث شده و کاربری‌های مدرّس، مقبره، مکتب‌خانه، زورخانه، مجلس روضه‌خوانی و انبار اهالی محل برای این اثر تاریخی-فرهنگی است. بر این اساس نتایج این پژوهش در دو بخش قابل ارائه خواهد بود. بخش نخست پیرامون دفن احتمالی شیخ‌الرئیس در اصفهان و بنای مورد پژوهش است. اگرچه به دلیل اختلاف نظر مشهود مابین نویسندگان متعدد در اعصار مختلف، راجع به مدفن ابوعلی‌سینا، ارائه نظر قطعی و انتخاب یکی از دو شهر اصفهان و یا همدان بدین منظور، امری غیرقطعی است، اما با توجه به منابع در دسترس و مستندات تاریخی ارائه شده در این مقاله، پذیرش احتمال دفن شیخ‌الرئیس در شهر اصفهان بیش از پیش قوت گرفت، هرچند انتخاب محل دقیق مدفن ایشان در این شهر نیازمند پژوهش و اقدامات گسترده‌تر خواهد بود. البته بدیهی است از دیدگاه نگارندگان، هر دو شهر اصفهان و همدان از حیث این موضوع دارای ارزش و جایگاهی بسیار ویژه خواهند بود. اما در بخش دوم و بر اساس مکتوبات تاریخی متاخر، تاریخ شفاهی، حافظه تاریخی شهر و نیز اقوال و روایات متواتر مابین اندیشمندان و اهالی شهر اصفهان، می‌توان بیان داشت که کارکرد بنای مورد پژوهش به عنوان محل تدریس شیخ‌الرئیس در این شهر، مورد قبول قاطبه پژوهشگران این عرصه و نگارندگان قرار دارد.

پی‌نوشت‌ها

۱- مقاله حاضر، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد مهدی پنجه‌پور با عنوان «طرح حفاظت از مدرّس-مقبره تاریخی منسوب به ابن‌سینا در اصفهان» بوده که به راهنمایی دکتر بهنام پدram و دکتر علی شجاعی‌اصفہانی در دانشگاه هنر اصفهان تدوین شده است.

۲- در پرونده ثبتی این بنای تاریخی، زمان ساخت آن به دوره سلجوقی نسبت داده شده است (بی‌نا، ۱۳۸۳).

۳- این عبارت در اغلب متون کهن تاریخی به صورت کون‌گنبد نگارش شده و در برخی از منابع نیز واژه گنبد، با ذال مُجَمَّم و به صورت گنبد بکار رفته است (همایی، ۱۳۳۴: ۲۴۳). در نسخه خطی تاریخ حکماء الاسلام موجودی کتابخانه برلین و نسخه خطی در احوال ابوعلی‌سینا موجودی کتابخانه ملی ایران نیز عبارت کون‌گنبد به عبارتی مشابه گورگنبد تغییر یافته است (البیهقی، بی‌تا: ۳۱؛ لاهیجی، ۱۰۹۱ ق: ۱۱۵).

۴- در کتاب تاریخ حکماء الاسلام بیهقی که ترجمه فارسی آن در سال ۱۳۵۰ ه.ق. منتشر شده، راجع به زمان فوت و محل دفن او چنین نوشته شده است «ثم مات فی الجمعة الاولى من رمضان سنه ثمان و عشرين و اربعمائه و دفن بهمدان» (البیهقی، بی‌تا: ۳۶)، «در روز جمعه اول از رمضان سنه ثمان و عشرين و اربعمائه به همدان درگذشت» (البیهقی، ۱۳۵۰ ق: ۴۶).

۵- ترجمه تمامی جملات عربی ارائه شده از مکتوبات فاقد ترجمه در متن مقاله، توسط نگارندگان انجام شده است.

۶- سحج نوعی بیماری است که از خراش روده به وجود آید (دهخدا، ۱۳۹۹: ج ۹: ۱۳۴۹۲).

۷- در متن نسخه تاریخ/الحکماء شهرزوری، نگارش یافته در تاریخ ۷۵۴ ه.ق. و نیز در تحریر منتسب به یحیی بن احمد کاشی از رساله سرگذشت در حاشیه آن، از همدان به عنوان محل دفن پیکر ابن‌سینا نام برده شده و به ترتیب چنین آمده که، «ثم مات فی يوم الجمعة الاولى من رمضان سنه ثمان و عشرين و اربعمائه و دفن بهمدان»، «ثم انتقل الی جوار ربه و دفن بهمدان فی سنه ثمان و عشرين و اربعمائه» (شهرزوری، ۷۵۴ ق: ۶۹-۶۸).

۸- ابن خلکان در ادامه روایت متفاوت دیگری از محل فوت شیخ‌الرئیس در زندان را بیان داشته و چنین آورده که، «و کان الشیخ کمال‌الدین بن یونس . . . یقول ان مخدمه سخط علیه و اعتقله و مات فی السجن» (ابن خلکان، ۹۵۸ ق: ۵۵)، «شیخ

کمال‌الدین ابوالفتح موسی بن یونس . . . می‌گفت، صاحب او بر او غضب کرد و در بندیخانه انداخت، همان‌جا بمرد» (ابن خلکان، ۱۳۸۱: ۴۰۱).

۹- خوانساری نیز همانند ابن خلکان و در ادامه، با اشاره به نظر ابن یونس موصلی، دیدگاه متفاوت فوت شیخ‌الرئیس در زندان را بیان کرده (خوانساری اصفهانی، بی‌تا: ۱۸۳)، عباس محمود العقاد، محقق و تاریخ نگار مصری نیز با اشاره به تمایل اقوام مختلف در مصادره شخصیت و پیکر نوابغ جهان به نفع خود، محل احتمالی خاکسپاری ابوعلی‌سینا را از همدان و اصفهان تا سمرقند و آندلس بیان کرده است (العقاد، ۱۹۴۶: ۲۳).

۱۰- در نسخه خطی کامل *التاریخ* ابن اثیر، تألیف ۱۱۶۱ ه.ق. و ذیل وقایع سال‌های ۴۲۶ تا ۴۲۸ ه.ق.، اشاره‌ای به ماجرای عزیمت علاءالدوله کاکویه به شهر همدان نشده است (ابن الاثیر، ۱۱۶۱ ق: ۲۱۵-۲۱۸).

۱۱- با توجه به انتقال آرشو اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان به انبار راکد و عدم دسترسی به این مستندات در زمان نگارش مقاله، تصویر چند نامه موجود در پروژه گنبد *مدرس ابن‌سینا اصفهان*، توسط نگارندگان مورد بازخوانی قرار گرفته که بخشی از متن آن مکتوبات در این قسمت ارائه شده است.

منابع

- ابن ابی‌اصیبه، احمد بن ابی‌القاسم بن خلیفه الخزرجی. (۷۷۳ ق). *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*. نسخه خطی ش ۱۹۲۳ شهید علی‌پاشا. کتابخانه سلیمانیه استانبول.
- ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد. (۱۳۷۱). *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران*. ترجمه ابوالقاسم حالت. ج ۲. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن الاثیر، ابی‌الحسن علی بن عبدالکریم الجزری. (۱۱۶۱ ق). *کامل التاریخ*. ج ۲. نسخه خطی ش ۱۰۴۰. کتابخانه راغب پاشا.
- ابن العبری، ابی‌الفرج غریب‌یوس بن اهرن. (۱۹۹۷ م). *تاریخ مختصر الدول*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن العماد، ابوالفلاح عبدالحی بن احمد. (۱۰۸۵ ق). *شذرات الذهب فی اخبار من ذهب*. نسخه خطی ش ۳۴۶۵. کتابخانه ظاهریه.
- ابن خلکان، ابوالعباس احمد بن محمد. (۹۵۸ ق). *وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان*. نسخه ش ۵۸۷۳. کتابخانه ملی فرانسه.
- ابن خلکان، احمد بن محمد. (۱۳۸۱). *منظر الانسان ترجمه وفیات الاعیان ابن خلکان*. ترجمه احمد بن محمد بن عثمان بن علی بن احمد شجاع سنجرى. تصحیح و تعلیق فاطمه مدرسی. ج ۱. چاپ اول. ارومیه: دانشگاه ارومیه.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۹۸۸ م). *البدایه و النهایه*. ج ۱۲. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن قفطی، جمال‌الدین ابوالحسن. (۱۰۹۹ ق). *ترجمه تاریخ الحکماء*. کتابت محمد بن علی خطیبی زوزنی. نسخه خطی ش ۵۳۶. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- الاصفهانی، زمان بن محمدطاهر. (۱۱۰۷ ق). *رساله فی احوال شیخ‌الرئیس*. نسخه خطی ش ۱۸۰۷. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ایمانیه، مجتبی. (۱۳۵۵). *تاریخ فرهنگ اصفهان: مراکز تعلیم از صدر اسلام تا کنون*. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- بی‌نا (۶۹۷ ق). *سیره ابن‌سینا و فهرست مصنفه*. نسخه خطی ش ۴۸۴۹ ایاصوفیه. کتابخانه سلیمانیه.
- (۱۳۸۳). *پرونده ثبت ملی بنای تاریخی مدرس ابن‌سینا*. اصفهان: اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اصفهان.
- (۱۰۷۲ ق). *رساله در احوال شیخ ابوعلی*. نسخه خطی ش ۱۰۱/۲. کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی قم.
- (بی‌تا). *رساله فی بیان احوالات الشیخ‌الرئیس*. نسخه ش ۱۹۷۶/۱. کتابخانه دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- البیهقی، ظهیرالدین. (بی‌تا). *تاریخ حکماء الاسلام*. نسخه خطی ش ۷۳۷ پترمن. کتابخانه دولتی برلین.
- البیهقی، ظهیرالدین ابوالحسن. (۱۳۵۰ ق). *تاریخ الحکماء المسمی به دره الاخبار و لمعه الانوار یعنی ترجمه تتمه صوان الحکمه*. تصحیح محمد شفیع. لاهور: بی‌نا.

- تبریزی، محمدزمان بن کلبعلی. (۱۱۲۲ ق.). *فرائد القوائد در احوال مدارس و مساجد*. نسخه خطی ش ۴۷۶ پترمن. کتابخانه دولتی برلین.
- تبریزی، مقصودعلی، (۱۰۷۷ ق.)، *ترجمه تاریخ الحکماء شهرزوری*، نسخه خطی ش ۹۳۶۱، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- جابری انصاری، محمدحسن. (۱۳۷۸). *تاریخ اصفهان*. تصحیح و تعلیق جمشید سروشیار(مظاهری). چاپ اول. اصفهان: مشعل.
- جابری انصاری، میرزا حسن خان. (۱۳۲۱). *تاریخ اصفهان و ری و همه جهان*. اصفهان: حسین عمادزاده.
- جابری شیخ‌الانصار، حسن. (۱۳۳۵). *جوهر الجواهر در نصاب و محاسن اخلاق و معارف و بدایع امثال و نوادر گفتار*. اصفهان: کتابفروشی خانقی.
- جهانگیری، محسن. (۱۳۵۹). *خرده‌گیران ابن سینا*. در مجموعه مقالات و سخنرانی‌های هزاره ابن سینا، ۴۳: ۲۷۱-۲۲۷. حبیبی، نجفقلی (۱۳۹۲، ۲ شهریور). بدون نام و اندیشه ابن سینا چیزی از فلسفه اسلامی باقی نمی‌ماند، گزارش جوجانی مغشوش است. mehrnews.com/xp34K.
- الحموی الرومی، یاقوت. (۱۹۹۳ م.). *معجم الادباء ارشاد الاریب الی معرفه الادیب*. تحقیق احسان عباس. ج ۳. بیروت: دارالقرب الاسلامی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین. (۱۳۵۵). *دستور الوزراء*. تصحیح و مقدمه سعید نفیسی. تهران: اقبال.
- خوانساری اصفهانی، میرزا محمدباقر بن میر زین‌العابدین. (بی‌تا). *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*. ج ۲. نسخه خطی ش ۴۱۱۱. کتابخانه آستان قدس رضوی.
- خوانساری اصفهانی، میر سید محمدباقر. (۱۳۵۷). *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات؛ زندگانی مشاهیر دانشمندان اسلامی از صدر اسلام تا زمان مولف*. ترجمه و مقدمه و اضافات محمدباقر ساعدی خراسانی. ج ۳. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۹۹). *لغت‌نامه دهخدا*. زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی. ج ۹. چاپ دوم از دوره جدید. تهران: دانشگاه تهران.
- سجادی، سیدجعفر. (۱۳۸۳). *مقبره ابن سینا در اصفهان* است. *وکالت*، ۲۳-۲۴: ۸۰-۸۲.
- السجستانی، ابوسلیمان محمد بن طاهر بن بهرام. (۶۳۷ ق.). *منتخب کتاب صوان الحکمه فی تاریخ الحکماء و تمته لظهيرالدین البیهقی*. نسخه خطی ش ۱۴۳۱. کتابخانه مراد ملا.
- سمرقندی، دولتشاه. (۹۸۱ ق.). *تذکره دولتشاه*. نسخه خطی ش ۱۲۱۷. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- شفقی، سیروس. (۱۳۸۵). *بازار بزرگ اصفهان*. چاپ اول. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری، مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل.
- شکوری، ابوالفضل. (۱۳۸۴). *فلسفه سیاسی ابن سینا و تاثیر آن بر ادوار بعدی*. چاپ اول. قم: عقل سرخ.
- شوشتری، سید نورالله. (۱۳۷۷). *مجالس المومنین*. ج ۲. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- شهرزوری، شمس‌الدین. (۷۵۴ ق.). *تاریخ الحکماء یا نزهه الارواح و روضه الافراح*. نسخه خطی ش ۱۴۴۷ حمیدیه. کتابخانه سلیمانیه استانبول.
- صدرهاشمی، محمد. (۱۳۳۰ ب.). *قبر ابوعلی سینا حکیم معروف در اصفهان* است. *چهلستون*، ۱(۱): ۱-۲.
- صدرهاشمی، محمد. (۱۳۳۰ الف.). *قبر ابوعلی سینا حکیم و فیلسوف مشهور در اصفهان* است و جشن هزاره او باید در این شهر بر پا گردد. در *سالنامه کشور ایران*، ۶: ۱۶۸-۱۷۳.
- الطیبی، محمدبن نعمت. (۱۰۹۱ ق.). *رساله فی تاریخ احوال شیخ‌الرئیس*. نسخه خطی ش ۱۳۷۶. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- العقاد، عباس محمود. (۱۹۴۶ م.). *الشیخ‌الرئیس ابن سینا*. قاهره: دارالمعارف.
- قادر، حسن. (۱۳۷۸). *گنبد مدرّس ابن سینا اصفهان*. پروژه کارشناسی. استاد راهنما باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. مرکز آموزش عالی میراث فرهنگی تهران.

- قزوینی، ابوعبدالله زکریا بن محمد. (۱۰۳۳ ق.). *آثار البلاد و اخبار العباد*. نسخه خطی ش ۲۲۱ م. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- کسای، نورالله. (۱۳۷۶). اصفهان در روزگار آل بویه و سلجوقیان. نشریه علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۹: ۱۷۶-۲۰۲.
- لاهیجی، ملا خواجه علی. (۱۰۹۱ ق.). *رساله در احوال ابوعلی سینا*. نسخه خطی ش ۵/۳۳۴۲۴. کتابخانه ملی ایران.
- مهدوی، سید مصلح‌الدین. (۱۳۸۶). *اعلام اصفهان*. تصحیح و تحقیق و اضافات غلامرضا نصرالهی. ج ۱. چاپ اول. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل.
- مهدوی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۲). *مزارات اصفهان از قرن سوم هجری تا زمان حاضر*. تصحیح و اضافات اصغر منتظرالقائم. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- نفیسی، سعید. (۱۳۳۱). *سرگذشت ابن سینا به قلم خود او و شاگردش ابوعبید عبدالواحد جوزجانی*. تهران: چاپخانه بانک ملی ایران.
- همای، جلال‌الدین. (۱۳۸۱). *تاریخ اصفهان: مجلد ابنیه و عمارات؛ فصل تکایا و مقابر*. به کوشش ماهدخت بانو همایی. چاپ اول. تهران: هما.
- همای، جلال‌الدین. (۱۳۳۴). *رابطه ابن سینا با اصفهان*. در *جشن نامه ابن سینا*. ج ۲. ۲۲۶-۲۹۰.
- هنر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. چاپ دوم. تهران: چاپخانه زیبا.
- یافعی یمنی، ابومحمد عبدالله بن اسعد. (بی‌تا). *مرآت الجنان و عبره الیقظان یا تاریخ یافعی*. نسخه خطی ش ۸۴۵ ط. کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- Al-Aqqad, A. M. 1946. *Avicenna*. Cairo: Dar al-Ma'arif press. [In Arabic].
- Al-Baihaqi, Z. 1931. *Tarikh al-Hukama al-Musamma bi Dorrat ul-Akhbar wa Lumat ul-Anwar; translation of Tatammi Siwan ul-Hikmah*. Shafie Ed. Lahore. [In Persian].
- Al-Hamawi, Y. 1993. *Moqjam al-Udaba Irshad al-Arib Ila Maarifat al-Adib*. Vol. 3. Beirut. Dar al-Ghorb al-Islami Press. [In Arabic].
- Al-Isfahani, Z. 1696. *Risalah fi Ahwali Shaykh al-Raeis*. Nr. 1807. Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Arabic].
- Al-Sijistani, M. 1239. *Muntakhab Kitab Siwan ul-Hikmah fi Tarikh al-Hukama wa Tammatohu li Dhahir al-Din al-Baihaqi*. Nr. 1431. Istanbul: Murad Molla Library. [In Arabic].
- Al-Tabasi, M. 1680. *Risalah fi Tarikh Ahwali Shaykh al-Raeis*. Nr. 1376. Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Arabic].
- Anon. 1298. *Sirah Ibn Sina wa Fihrist Musannafatih*. Nr. 4849. Istanbul: Suleymaniye Library. [In Arabic].
- _____. 2005 March 14. *National Registration File of Historical Avicenna's School (Madras of Ibn Sina)*. Isfahan: General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Isfahan Province. [In Persian].
- _____. 1661. *Risalah dar Ahwali Shaykh Abu Ali*. Nr. 101/2. Qom: Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- _____. n.d. *Risalah fi Bayan Ahwalati al-Shaykh al-Raeis*. Nr. 1976/1. Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Arabic].
- Baihaqi, Z. n.d. *Tarikh Hukama al-Islam*. Nr. 737. Berlin: Berlin State Library. [In Arabic].
- Dehkoda, A. A. 2020. *Loghatname (Encyclopedic Dictionary)*. Moin & Shahidi Ed. Vol. 9. Tehran: Tehran University Publications. [In Persian].

- Ghader, H. 1999. *Dome of Avicenna's School in Isfahan*. Unpublished bachelor thesis. Tehran: Cultural Heritage Education Center. [In Persian].
- Ghazwini, A. Z. 1624. *Athar al-Bilad wa Akhbar al-Ibad*. Nr. m221. Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Arabic].
- Golombek, L. 1974. Urban Patterns in Pre-Safavid Isfahan. *Iranian Studies*, 7(1-2): 18-44.
- Habibi, N. 2013 August 24. Without the name and thoughts of Ibn Sina, nothing remains of Islamic philosophy, Jawzajani's report is confusing. mehrnews.com/xp34K. [In Persian].
- Homaei, J. 2002. *History of Isfahan; graveyard and cemeteries*. Tehran: Homa Press. [In Persian].
- Homaei, J. 1955. *Ibn Sina's relationship with Esfahan*. In: Jashn Nameh of Ibn Sina. Vol. 2: 226-290. [In Persian]
- Honarfar, L. 1971. *A treasure of historical monuments of Isfahan*. 2nd Ed. Tehran: Ziba Press. [In Persian].
- Ibn abi-Usaybi'a, A. 1372. *Uyun al-Anba' fi Tabaqat al-Atibba'*. Nr. 1923. Istanbul: Suleymaniye Library. [In Arabic].
- Ibn al-Athir, I. A. 1748. *Kamil al-Tarikh*. Vol. 2. Nr. 1040. Istanbul: Ragip Pasa Library. [In Arabic].
- Ibn al-Athir, I. A. 1992. *Tarikh Kamil of Islam and Iran*. Haalat Trans. Vol. 22. Tehran: Elmi press. [In Persian].
- Ibn al-Ibri, GH. A. 1997. *Tarikh Mukhtasar al-Duwal*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah press. [In Arabic].
- Ibn al-Imad, A. A. 1674. *Shazarat al-Zahab fi Akhbar men Zahab*. Nr. 3465. Damascus: Zahiriyya Library. [In Arabic].
- Ibn Kathir, I. 1988. *Al-Bidaya wa al-Nihaya*. Vol. 12. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi Press. [In Arabic].
- Ibn Khallikan, A. 2002. *Manzar ul-Insan; translation of Wafayat al-Ayan by Ibn Khallikan*. Shoja Sanjari Trans. Modarrasi Ed. Vol. 1. Urmia: University of Urmia. [In Persian].
- Ibn Khallikan, A. 1552. *Wafayat al-Ayan wa Anba Abna al-Zaman*. Nr. 5873. Paris: National Library of France. [In Arabic].
- Ibn Qifti, J. A. 1688. *Tarjume Tarikh al-Hukama*. Nr. 536. Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Persian].
- Imanieh, M. 1976. History of Isfahan Culture. Isfahan: University of Isfahan. [In Persian].
- Jaberi Ansari, M. H. 1999. *History of Isfahan*. Soroushyar (Mazaheri) Ed. Isfahan: Mashal press. [In Persian].
- Jaberi Ansari, M. H. 1942. *The history of Isfahan, Rey and the whole world*. Isfahan: Hossein Emadzadeh. [In Persian].
- Jaberi Sheykh Al-Ansar, H. 1956. *Jawhar Aljawaher*. Isfahan: Khaefi Bookstore. [In Persian].
- Jahangiri, M. 1981. *Critics of Ibn Sina*. In: Collection of articles and lectures in the millennium of Ibn Sina. Series 43: 227-271. [In Persian].
- Kasaei, N. 1997. Isfahan in the period of Ale-Booyeh and Seljuk. *Journal of the Faculty of Letters and Humanities (University of Isfahan)*. 14(9): 176-202. <http://noo.rs/2y90y>. [In Persian].

- Khansari Isfahani. M. B. 1978. *Rawdhat al-Jannat fi Ahwali al-Ulama wa al-Sadat*. Saedi Khorasani Trans. Vol. 3. Tehran: Islamieh Bookstore. [In Persian].
- Khansari Isfahani. M. B. n.d. *Rawdhat al-Jannat fi Ahwali al-Ulama wa al-Sadat*. Vol. 2. Nr. 4111. Mashhad: Central Library of Astan Quds Razavi. [In Arabic].
- Khwandamir. GH. 1976. *Dastur al-Wuzara*. Nafisi Ed. Tehran: Iqbal Press. [In Persian].
- Laheji, Kh. A. 1680. *Risalah Dar Ahwali Abu-Ali Sina*. Nr. 5/33424. Tehran: National Library of Iran. [In Arabic].
- Mahdavi, M. 2007. *Aalam of Isfahan*. Nasrollahi Ed. Vol. 1. Isfahan: Isfahan Municipality Organization for Culture & Recreations & Isfahan Studies Center and House of Nations. [In Persian].
- Mahdavi, M. 2003. *The Cemeteries of Isfahan*. Montazer Alghaem Ed. Isfahan: University of Isfahan. [In Persian].
- Nafisi, S. 1951. *Biography of Ibn Sina written by he and his student Abu Ubaid Abdul-Wahed Jawzajani*. Tehran: Bank Melli Iran. [In Persian].
- Sadr Hashemi, M. 1951-a. *The Tomb of Avicenna, the famous wiseman and philosopher is in Isfahan, and his thousandth anniversary celebration should be held in this city*. Iran country Yearbook. 6: 168-173. Tehran: Taban Press. [In Persian].
- Sadr Hashemi, M. 1951-b. The Tomb of Avicenna, the famous wiseman, is in Isfahan. *Chehel sotoun*. 1: 1-2. [In Persian].
- Sajjadi, J. 2005. The tomb of Avicenna is in Isfahan. *Wekalat*. 23-24: 80-82. <http://noo.rs/5UXcQ>. [In Persian].
- Samarqandi, D. 1574. *Tazkirah Dawlatshah*. Nr. 1217. Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Persian].
- Shafaghi, S. 2006. *Big Bazaar of Isfahan*. Isfahan: Isfahan Municipality Organization for Culture & Recreations & Isfahan Studies Center and House of Nations. [In Persian].
- Shahrazuri, Sh. 1353. *Tarikh al-Hukama; ya Nuzhat ul-Arwah wa rawdat ul-Afrah*. Nr. 1447. Istanbul: Suleymaniye Library. [In Arabic].
- Shakoori, A. 2005. *Ibn Sina's political philosophy and its impact on later periods*. Qom: Red Wisdom. [In Persian].
- Shooshtari, N. 1998. *Majalis al-Mumenin*. Vol. 2. Tehran: Islamiyeh. [In Persian].
- Tabrizi, M. Z. 1710. *Faraid al-Fawaid dar Ahwal Madaris wa Masajid*. Nr. 476. Berlin: Berlin State Library. [In Persian].
- Tabrizi, M. A. 1666. *Tarjumih Tarikh al-Hukamai Shahrazuri*. Nr. 9361. Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Persian].
- Yafei, A. A. n.d. *Mirat al-Jinan wa Ibrat al-Yaqzan ya Tarikhe Yafei*. Nr. t845. Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Arabic].